

Січі була виявом того соціального конфлікту між старшиною та підпорядкованими станами й верствами, який став однією з вирішальних причин ліквідації і Гетьманщини, і українського козацтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Путро О. Українське козацьке військо // Київська старовина. – 1997. – № 6; Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996; Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996; Чуприна В., Чуприна З. Хмельниччина (1648 – 1657 рр.). – Львів, 2003 та ін.; 2. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 20; 3. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1991. – Т. 2. – С. 221; 4. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 26; 5. Там само. – С. 51; 6. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів, Видавництво «Світ». – 1991. – Т. 2. – С. 200; 7. Там само; 8. Стороженко І. Реформування Запорозької Хмельницьким // Київська старовина. – 1999. – № 2. – С. 27; 9. Сокирко О. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини: історія виникнення // Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 12; 10. Там само. – С. 13; 11. Сушинський Б. Всесвітня козацька енциклопедія XV – початку XXI століть. – Одеса, 2007. – С. 405; 12. Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 51.

А.Г. Філінюк

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА МЕЖІ XVIII – XIX СТ.

В останні десятиліття істотно зросла увага істориків до проблем регіональної історії України. І це закономірно, оскільки в науковій літературі, з одного боку, поки що недостатньо розкрита більшість питань історичного минулого українського народу на регіональному рівні; з іншого – наукові розвідки регіонального характеру виступають засобом з'ясування особливостей окремих територій України, в тому числі Правобережжя, як системоутворюючих чинників, які значною мірою впливали і впливають на життєдіяльність спільнот у межах історично сформованих регіонів із характерними для них природним та соціокультурним середовищем й взаємодією географічних, економічних, демографічних і інших факторів. На необхідності, особливому значенні наукового осмислення регіональності в історичному контексті України та можливостях регіонального підходу до вивчення минулого українського народу наголошує завідувач відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України професор Я.В. Верменич¹. Тезу про те, що регіональний контекст дозволяє вивчати явища, події і факти в їх конкретно-історичній визначеності Правобережної України в першій третині XIX століття, ми обґрунтували на Першому всеросійському з'їзді істориків-регіоналістів у жовтні 2007 року². Тим більше, що історичні події – це не що інше, як сукупність задумів відповідних дійових осіб, здійснених у конкретній реальності з різною ступінню ефективності.

Актуальність означеної в назві проблеми пояснюється як важливістю вивчення та більш глибокого і всебічного аналізу пройденого мешканцями Правобережної України історичного шляху в перші після приєднання до Росії роки, так і недостатнім відображенням більшості проблем, пов'язаних із цим великим українським регіоном на межі XVIII-XIX ст., як цілісним природно-територіальним і соціокультурним комплексом із характерними для нього зв'язками та взаємодіями. Підвищений інтерес до такої постановки проблеми щодо Правобережної України пояснюється тим, що, по-перше, її помірні природнокліматичні умови та переважно рівнинний характер рельєфу були винятково сприятливими для сільськогосподарського виробництва, прокладення шляхів сполучення та розселення; по-друге, в силу тривалого роз'єданого розвитку в складі сусідніх Польщі і Великого князівства Литовського, згодом – Речі Посполитої, вона і після приєднання до Росії мала набуті раніше істотні особливості суспільного розвитку; по-третє, на всіх сферах життя населення, безумовно, відбилася своєрідність її геополітичного положення на континенті і субконтиненті та перебування в епіцентрі зовнішньополітичних пріоритетів, орієнтацій, інтересів й культурно-політичних взаємин нової метрополії з сусідніми державами.

У наукових працях дореволюційних і радянських істориків регіональні аспекти Правобережної України на межі XVIII – XIX ст. практично не розглядалися, а дослідження тих чи інших сторін її суспільного життя головним чином використовувалися лише для ілюстрації спільної з росіянами історії. Більше того, після обґрунтування ідеологами Комуністичної партії доктрини про злиття націй і формування єдиної спільності – «радянського народу» вони почали втрачати своє соціальне і дослідницьке значення. Справжнього смислу регіональні аспекти набули лише в умовах утвердження незалежної України.

Проте і до початку ХХІ ст. вони не знайшли належного об'єктивного висвітлення ні у вітчизняній, ні в зарубіжній історичній літературі. Тому тепер, як ніколи раніше, важливим є відновлення в усій повноті складного полотна взаємодії імперських властей і місцевих спільнот, суперечливих відносин між центром і Правобережною Україною як російською окраїною, асиметричності адміністративно-політичних й правових структур, ресурсів стійкості та міцності корінних мешканців в умовах нової імперії. При цьому важливо не опуститися до однобічно негативного образу Російської імперії, для якої, зрозуміло, благополуччя і свобода її підданих ніколи не були пріоритетом, але яка, за визначенням російських істориків, також не була лише «імперією зла»³. Щоб уникнути будь-яких ксенофобій, антиукраїнських чи, навпаки, антиросійських або антипольських комплексів потрібен виключно науковий, конструктивний підхід до історичного минулого.

Зважаючи на масштабність проблеми, в запропонованому дослідженні зроблена спроба сформулювати регіональні аспекти та їх значення в розвитку Правобережної України наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., виділити фактори, що не тільки зумовлювали формування Санкт-Петербургом політичного курсу щодо Південно-Західного краю, а й особливості діяльності на його території державних адміністративно-політичних й правових структур по його реалізації та викликану цим складність і специфіку взаємодії та взаємовідносин імперських центральних і регіональних властей із корінними мешканцями Правобережжя. В якості наукової проблеми ми обрали істотні регіональні особливості, характерні для розвитку Правобережної України на цьому відрізку часу, а Російську імперію – як об'єктивні умови та політичний, культурний і соціальний простір, у якому він відбувався.

Передусім наголосимо, що категорія «Правобережна Україна» застосовувалась у офіційних документах російського самодержавства з моменту її приєднання до Російської імперії, у науковій дореволюційній і радянській літературі поряд із термінами «повернені землі», «колишні польські землі» та «Південно-Західний край», маючи на увазі етнічні українські землі, що в часи перебування в Речі Посполитій складали Брацлавське, Волинське, Київське та Подільське воєводства, а з включенням до складу Росії за другим (1793) і третім (1795) поділами Речі Посполитої на базі їх території були утворені Волинська, Київська і Подільська губернії, котрі з 1832 р. склали Київське генерал-губернаторство. Правобережну Україну на рубежі ХVІІІ – ХІХ століть ми розглядаємо не тільки в якості великого українського історико-географічного регіону⁴ і органічну складову етнічних українських земель із відповідною політико-соціальною, господарсько-економічною та культурно-історичною специфікою, але й як природно-територіальний комплекс із характерними для нього природно-ресурсним потенціалом і історично сформованими особливостями системи господарювання, соціальними страдами та духовно-культурним світом. Водночас, це була територія, засобом якої імперія Романових безпосередньо межувала з імперіями Габсбургів і Гогенцоллернів, слугуючи її воротами в Європу (а не вікном, яке прорубав свого часу Петро І – А.Ф.) та фактором, який значною мірою визначав взаємовідносини трьох могутніх держав аж до їх краху в результаті Першої світової війни.

З нашої точки зору, територія Правобережної України, з одного боку, слугувала фізичним простором і природним феноменом, на якому в період з кінця ХVІІІ і до початку ХІХ ст. проходило життя багаточисельного населення; з іншого – камертоном, який дозволяє простежити розвиток усіх сторін суспільного життя краю в умовах інкорпораційної політики самодержавства. Разом з тим, ми виходимо з того, що суспільне життя Правобережжя того часу представляло собою надзвичайно складну соціоприродну, а його історія – динамічну самоорганізовану систему. По-перше, на хід подій і розвиток суспільного життя в ньому мав стійкий вплив комплекс факторів, особливе місце серед яких займали помірний клімат, виключно родючі чорноземи, велика чисельність і висока щільність народонаселення, енергоспоживання, що справляли фундаментальний вплив як власне на південний захід, так і на країну загалом⁵. По-друге, Правобережну Україну складали приєднані до Росії Поділля, Волинь і частина Київщини, які зі своїми релігією та культурою, за висловом А. Каппелера, залишалися чужорідним тілом імперії⁶. По-третє, особливе значення мали географічне розташування території, положення в світі, вигідні шляхи сполучень, географічне розташування, особливо близькість до Чорного моря, до країн Південно-Західної і Західної Європи. Помітне розширення території Росії було важливим не тільки за розмірами, а й за характером приєднаних районів⁷. І, нарешті, якщо з остаточним входженням Лівобережної України до Росії вона почала рух по шляху входження в політичну систему європейських держав із її особливим типом і особливими темпами науково-технічного⁸, соціально-економічного та релігійно-культурного розвитку, то з включенням Правобережжя вона цей процес завершила⁹. Контакти з Європою засобом Правобережної України

.....
допомагали не тільки скорочувати технологічний розрив Росії, але й налагоджувати безпосередні тісні культурні зв'язки й гарантувати зовнішньополітичну безпеку держави. Більше того, її приєднання мало величезне воєнно-стратегічне і національно-економічне значення; цим була, на кінець, забезпечена повна безпека південних кордонів держави і були відкриті нові простори для колонізації¹⁰.

Не зважаючи на те, що Правобережна Україна не стала окремим державним організмом, її приєднання мало величезне економічне і стратегічне чи, як писав О.О. Корнілов, колосальне значення для розвитку Росії в майбутньому, оскільки «придбання величезних чорноземних просторів на Півдні і Південному Заході в зв'язку із установленням повної безпеки південного кордону і з її посиленою колонізацією внесло в економічний побут країни новий фактор величезної важливості»¹¹. У часі це співпало з поворотом центру народногосподарської діяльності Росії із Заходу і Північного Заходу Європи на Південь, внаслідок чого Правобережжя стало відігравати важливу роль у поставках промисловим країнам Європи українського хліба і ліса з України та Білорусії.

Л.В. Мілов звертає увагу на різкі конкретно-історичні відмінності в типі власності, формі господарювання, державності та характері розвитку капіталізму на Заході і Сході Європи¹². Щоправда, вчений жодним словом не пояснює, що ці риси були характерними і для Правобережної України і що вона мала величезні родючі території¹³, інші природу та кліматичні умови, значно вищу родючість переважно чорноземних ґрунтів, менші затрати і істотно більші результати праці, сукупний додатковий продукт, на відміну від історичної Росії з дуже коротким, всього 125-130 робочих днів (приблизно з середини квітня до середини вересня по старому стилю) та малородючими, головним чином дерново-підзолистими і підзолисто-болотними ґрунтами й відповідно надзвичайно низьким рівнем врожайності та відносно низьким обсягом сукупного додаткового продукту. Наприклад, у Поділлі врожайність зернових коливалась від сам 4 до сам 10, проса – до сам 20, а кукурудзи – від сам 25 до сам 40¹⁴. Більше того, географічні умови, аграрне середовище Правобережжя, за влучним висловом того ж Л.В. Мілова, не тільки диктували логіку розташування посівних площ, тих чи інших культур, а й формували певний тип хлібороба, задавали відповідний рівень напруженості його праці та господарської поведінки. Цим значною мірою пояснюється той факт, що економіку Правобережної України з перших днів перебування в складі Російської імперії інтенсивно інтегрували в загальноросійський економічний ринок¹⁵.

Тим часом селянське господарство корінної території Росії через несприятливі природно-кліматичні умови¹⁶ мало вкрай обмежені можливості для виробництва тваринної і землеробської продукції, внаслідок чого селяни ледве встигали справляти як покладені на них державою та поміщиками повинності, так і свої роботи, і їм ледве вдавалося забезпечувати себе необхідним харчуванням¹⁷. Надзвичайно низька врожайність, обмеженість розмірів селянських наділів, слабка база скотарства на основній історичній території Росії вели до того, що російському суспільству був притаманний відносно низький обсяг сукупного додаткового продукту.

Феодално-кріпосницька система вимагала для свого існування простого відтворення¹⁸. Це мало величезне значення для формування певного типу державності на території історичного ядра Росії, примушуючи панівний клас створювати жорсткі важелі державного механізму, покликаною вилучати ту долю сукупного додаткового продукту, яка йшла на потреби розвитку самої держави, панівного класу, суспільства загалом. Звідси – багатовікова традиція деспотичної влади російського самодержця, звідси йдуть в кінцевому рахунку і витoki режиму кріпосного права в Росії, суворість якого не мала аналогів у світі¹⁹. Іншими словами, нужди, потреби імперії вимагали розвитку самодержавного режиму на придбаних землях, котрому було зобов'язане служити все їх населення.

Російська імперія була схожою на переважну більшість відомих історії імперій, тим, що вона складалась із суміжних володінь і ставила перед собою мету, принаймні, поглинення чи інтеграції своїх периферій, а також за своєю династичною природою²⁰. Внаслідок цього Правобережжя, починаючи з кінця XVIII ст., стало розвиватися головним чином за визначеними російським самодержавством координатами, що, в свою чергу, зумовило нові тенденції та зміни як внутрішніх, так і зовнішніх пріоритетів й геополітичних орієнтацій не тільки Санкт-Петербурга, але і власне самого приєданого регіону.

Стосовно Правобережної України самодержавна політика: а) здійснювалась за допомогою царських сановників – спочатку губернаторів, а згодом генерал-губернаторів, які поєднували широкі воєнні та цивільні повноваження, мали в руках державну адміністрацію, армію, поліцейську і судову системи, котрі опирались головним чином на польську шляхту, кооптовану в російську соціально-станову структуру; б) була спрямована на її адміністративну інтеграцію з центром і на поступову інкорпорацію суспільного та соціально-економічного життя регіону в адміністративну, соціально-

.....
станову, політико-правову і податкову систему імперії; в) передбачала підпорядкованість торговельних, економічних, фінансових і духовно-релігійних інтересів населення регіону воєнним та адміністративним інтересам держави, а головне – політичному виживанню і територіальній цілісності Російської держави.

Важливу групу чинників, які справляли істотний вплив на розвиток Правобережжя і визначали темпи його інкорпорації до складу імперії, складали висока густота заселення території, особливості економічного життя, що склалися впродовж кількох століть, помітна перевага рівня соціально-економічного розвитку, незмірно вища інтенсивність політичних процесів, ніж у інших країнах Росії²¹, західноєвропейська орієнтація торгівлі та структури торговельних зв'язків. Особливо важливим було те, що шляхта регіону була польською або в більшості своїй полонізованою, а селянське населення – русинським (східнослав'янським)²², тобто українським.

Приєднавши Правобережну Україну та поширивши на неї імперську адміністративно-територіальну структуру, самодержавство спрямувало свої зусилля головним чином на виконання двох завдань – зміцнення на її території Російської державності зі всіма наслідками, які витікали з цього, та використання її потенціалу у внутрішній і зовнішній політиці імперії. У першому випадку вся політика зводилася до закріплення адміністративними методами Правобережної України як складової частини імперії і забезпечення адміністративного контролю над нею за допомогою армії, органів управління та поліції; в другому – до отримання максимальної вигоди від її геополітичного положення для реалізації курсу на розширення геополітичної експансії. Іншими словами, з кінця XVIII століття до Правобережної України застосовувався регіональний підхід, зумовлений як внутрішніми, так і зовнішніми факторами.

Загальноімперський простір – це не тільки територія, але і мережа соціальних і культурних взаємодій²³ різноманітних соціальних й етнічних груп окремих регіонів, в тому числі й прикордонних територій, яким було Правобережжя. Загальний напрям і тенденції його розвитку в складі Росії на рубежі XVIII – XIX ст. були детерміновані такими зовнішніми факторами, як: присутність значної кількості російських військ, засилля імперського державного апарату, наростаюче посилення експлуатації та збільшення повинностей і поборів, які змушені були виконувати корінні жителі, чим відчували кріпосних селян добре господарювати на родючій землі, панування подвійного польсько-російського гніту, планомірна русифікація за допомогою створення ситуації, коли українці вимушені були виражати свою більш високу культуру російською мовою та іншими соціальними формами чи мігрувати для цих цілей у центр імперії, інтенсивніше насадження на її території деспотичного контролю над місцевим населенням, спонукання переходу уніатів у православну віру і перетворення православ'я в державну релігію, впровадження в життя корінного населення негативних рис ментальності (доносительство, казнокрадство, хабарництво, агресивність, нетерпимість, почуття переваги вищих класів над нижчими, бюрократизм, кар'єризм, холуйство) і т.п.²⁴.

З самого початку Росія була поставлена перед необхідністю сформувати і закріпити стійке геополітичне статус-кво та забезпечити за рахунок нових кордонів, які проходили Правобережною Україною, широкий доступ до безпосередніх зв'язків із великими європейськими державами і сферами їх впливу. В свою чергу, Правобережжя набуло якісно нової суті в реалізації імперсько-експансіоністських задумів Росії. Зокрема, регіон почав відігравати ключову роль у з'єднанні за допомогою Дніпровсько-Бузького каналу Балтійського і Чорного морів²⁵. Разом з тим, Європа, зі своїм потужним промисловим розвитком і ростом попиту на український хліб й інші продукти сільського господарства, справляла вплив на його розвиток. По-друге, на розвиток Правобережної України істотне значення мали і інші економічні фактори, передусім можливості її сільського господарства, трудових ресурсів, транспортної інфраструктури і ін. До того ж, як до, так і після поділів Речі Посполитої вона слугувала транзитною територією для західноєвропейських впливів. По-третє, значну роль також мали зміни, які відбулись у міждержавних відносинах Росії в акваторії Чорноморського та Середземноморського басейнів, перш за все з Англією, Австрією, Францією, Туреччиною і Пруссією, які визначали зовнішньополітичну ситуацію. По-четверте, немаловажну роль відігравали господарські, серед них і торговельно-економічні зв'язки Правобережної України з іншими етнічними українськими землями та європейськими країнами. По-п'яте, на геополітичне положення Правобережжя вплинули і неодноразові адміністративно-територіальні та інституційно-правові зміни в південно-західній, західній і південній частинах Російської імперії²⁶.

Разом з тим, у своєму розвитку Правобережжя мало і деякі власні алгоритми, які зумовлювалися геополітичними, політико-адміністративними, соціально-демографічними, економічними та іншими особливостями. До першої групи факторів належали територія, природні ресурси, населення, культура і релігія регіону; до другої – економіка, армія та ін. При цьому

.....
управління відіграло синтезуюче значення. Навіть сучасні російські історики визнають, що якщо Правобережна Україна відразу ж після приєднання була інкорпорована в адміністративну структуру імперії, то традиційні економічні відносини, особливості економічного життя, структура торговельних зв'язків, які об'єктивно склалися в протягом кількох століть, перешкоджали її інкорпорації в економічну систему Росії²⁷. Підкреслимо, що, крім всього іншого, історичну індивідуальність регіону визначало виключно панівне становище польських магнатів і шляхти, які після російської анексії навіть виграли на зміні режиму, оскільки їх панування над селянами стало спиратися на більш сильну державну владу абсолютної монархії в порівнянні з слабкою адміністрацією Речі Посполитої.

У своїй трилогії відомий французький історик Д.Бовуа це пояснює значною чисельністю в Правобережжі шляхти і великими розмірами польського землеволодіння²⁸. Наприклад, у власності польських земельних магнатів, римо-католицьких костелів і дрібної шляхти, за різними оцінками, знаходилось від 4,3 до 6 мільйонів десятин землі і приблизно 3 мільйони душ кріпосних селян²⁹. Характерно, що до 1840 р. російський уряд зумів підкорити собі в Україні лише трохи більше 439 тис. селян³⁰. Зауважимо, що ці дані стосуються періоду, коли після Листопадового повстання 1830-1831 рр.польська шляхта внаслідок репресій понесла в цьому відношенні достатньо відчутні втрати. До сказаного додамо, що впродовж тривалого часу після падіння Речі Посполитої на землях Південно-Західного краю в сфері адміністрації та культурно-освітнього життя панувала польська мова, поширювався католицизм, а самі поляки відігравали провідну роль в управленні краєм, зберігаючи для цього можливості правових норм неіснуючої Речі Посполитої та колонізуючи сферу освіти українського населення і т.п.³¹

За оцінкою Д. Бовуа, Правобережна Україна як «законна власність Росії» залишалась широким полем, на якому поляки зберігали ослаблені форми адміністративного управління, а російська влада ніяк не могла утвердитися³². Це пояснюється тим, що, як і на початку, головною перешкодою був надлишок шляхти, що породжувало сумнів відносно її «автентичності», а з політико-етнічних мотивів також викликало небажання інтегрувати кого-небудь через державну службу³³. Таким чином, розвиток Правобережжя з кінця XVIII століття представляв собою перш за все боротьбу між двома імперіалізмами, де ставкою були українські душі. Душі в адміністративному значенні, як виконавці підневільної праці, і душі в прямому розумінні, оскільки їх необхідно було вирвати зі сфери польського впливу та переробити на вірних підданих царя³⁴.

Варто відзначити і те, що регіональна політика самодержавства мала яскраво виражений етнонаціональний характер, оскільки Правобережжя, як і всі українські землі, що перебували в складі Російської імперії, було найбільш значною ланкою, яка забезпечувала європейський генофонд держави³⁵. Підкреслимо, що включення в склад Росії цього регіону з польською чи сильно колонізованою дрібною шляхтою в часі співпало з утвердженням у європейській культурі романтизму із його інтересом до національної проблематики та народної культури, а також широкою популярністю ідей Й.Гердера, який відзначав особливу роль слов'янських народів і наголошував на значенні «власної» мови для становлення кожного народу. Регіоналізм нав'язувався царизмом зверху як протизвага можливим об'єднавчим процесам серед українців, які неминуче могли проявитися (і таки проявились, починаючи з 40-х рр.XIX ст. – А.Ф.) разом із Лівобережжям, Слобідською та Південною Україною.

Закономірно, що ці явища і тенденції позначились на політиці самодержавства по відношенню до Правобережної України, яке вимушене було проводити не тотальну, а часткову асиміляцію чи «культурну гібридизацію», спрямовану в рамках державного націоналізму на мінімізацію внутрішньої етнічної відмінності і розчинення через фольклор або усунення за допомогою комбінації освіти та репресій етнічних емоцій, які могли служити базою для етнонаціональних вимог³⁶. Щоб протистояти корінному населенню і польській чи колонізованій шляхті Правобережжя, а головне стирати в корені його регіональні відмінності, царизм на перших порах вимушений був виконувати програму-мінімум, яка зводилась до утвердження в ньому імперської адміністрації, забезпечення переходу більшості українських уніатів у православ'я і перетворення Російської православної церкви в державну релігію, впровадження російської мови та освіти. Іншими словами, Санкт-Петербург в цьому відношенні не був оригінальним і його політика в Правобережжі була не кращою, але й не гіршою, ніж, наприклад, політика Англії щодо Шотландії, яка прагнула свого часу утвердити в ній британську загальнонаціональну ідентичність. Головне зводилось до того, щоб ідентичність місцевого населення Правобережної України стала функціонувати в якості регіональної, тобто, щоб вона не заперечувала загальноросійської і не висувала етнодержавних вимог. У свою чергу, це відкривало шлях для загальноросійської ідентичності, котра могла терпіти до пори до часу

.....
ідентичність корінного населення й поступово стирати існуючі відмінності. Проте росіяни виявились у цьому безсилями. Відтак зусиллями закоріненого в минуле місцевих жителів під впливом європейського відродження в Правобережжі розпочалось духовно-культурне відродження.

Опинившись у складі Росії, Правобережна Україна набула якісно нового геополітичного виміру в реалізації імперсько-експансіоністських задумів Санкт-Петербурга. Враховуючи виключно важливу геополітичну реальність, самодержавство вперше стало перед необхідністю надійно забезпечити охорону та безпеку території і недоторканості південно-західних кордонів у їх новій конфігурації, в тому числі і з точки зору контролю за торговельними потоками й переміщенням через кордон людей, товарів, ідей. Адже в південно-західному прикордонному просторі зійшлись європейські і російські інтереси, два світи, за кожним із яких був великий історичний досвід державного життя.

З метою закріплення придбаних земель, забезпечення безпеки і стійких геополітичних відносин в перші після поділів Речі Посполитої роки самодержавство зосередило в Правобережжі як стратегічно важливому для Росії регіоні самі великі військові з'єднання. Лише в одній Подільській губернії у 1798 р. знаходилося на розквартируванні 23 польових полки, підпорядковані Дністровській военній інспекції³⁷. Військова присутність виконувала подвійну функцію. По-перше, відігравала роль чинника державного облаштування, стабільності і попередження можливих незадовольнень, конфліктів, загострень і зіткнень у регіоні, який пережив величезні цивілізаційні зміни, викликані ліквідацією Речі Посполитої і приєднанням до північно-східної держави. По-друге, надавала допомогу в подоланні відмінностей по відношенню до місцевого населення і тим самим сприяла розвитку Правобережної України в напрямі інтеграції з ядром імперії. В наступні роки, у зв'язку з тим, що більшість місцевої еліти дотримувалась польських традицій, Санкт-Петербург вимушений був постійно удосконалювати механізм своєї присутності.

Територіальні зміни не закрили головного прагнення самодержавства до постійного і неухильного розширення простору Росії, можливостей і меж впливу на світ, до формування стабільної і цілісної геополітичної структури³⁸. Але доводилось враховувати, що Правобережжя представляло собою область зі «старими соціальними і політичними структурами західноєвропейського типу», культурними традиціями, поліконфесійним християнським віросповіданням і менталітетом. Тому управління регіоном, підтримання в ньому необхідного правопорядку, збір податків і проведення рекрутських наборів із числа його мешканців можливі були лише в поєднанні з терпимістю до місцевої своєрідності. Очевидно, саме цим пояснюється те, що на перших порах царизм утримувався від введення багатьох своїх правових норм і порядків.

Ще більш складним виявилось перетворення місцевого населення в складову частину одного державно-політичного цілого і єдиного культурного співтовариства. Тут російське самодержавство зіткнулось із великим культурним розривом, своєрідними духовно-культурними надбаннями регіону та особливим духом часу із притаманним йому націоналізмом, що зумовлювало не тільки забезпечення військового, політичного, економічного, соціально-демографічного контролю над Правобережжям, а й здійснення за допомогою культурних архетипів цивілізаційної місії на його території.

Таким чином, можна констатувати, що на прикладі Правобережжя очевидним є те, що Російська імперія в результаті поділів Речі Посполитої здобула територію, яка істотно відрізнялася від її ядра інаковістю, своєрідністю і різницею свого соціального, економічного, національного та культурного простору. Саме тому із включенням у склад Росії наприкінці XVIII ст. до Правобережної України з боку самодержавства застосовувався не тільки загальноімперський адміністративно-територіальний, але й регіональний підхід. Він проявлявся в таких аспектах державного будівництва, як організованість простору імперії по принципу ядро – периферія і необхідність впливу центру не тільки на господарський розвиток, використання природних і людських ресурсів придбаних земель, але і на еволюцію цивілізаційних змін в суспільному житті її населення. Це пояснюється тим, що самодержавство розглядало Правобережну Україну, по-перше, як територію, що розширювала метрополію в південно-західному напрямі; по-друге, як складову частину імперії, для інтеграції якої потрібен був певний перехідний період; по-третє, як геополітичну реальність у реалізації експансіоністських устремлінь Росії. Поведінка імперських властей в Правобережжі значною мірою визначалась прикордонним і геополітичним положенням, виключно господарсько-економічними вигодами, істотною концентрацією польської шляхти, специфікою суспільного та духовно-культурного життя, а також необхідністю підпорядкування місцевого населення інтересам самодержавства та нової метрополії і, в кінцевому рахунку, поглинення його як периферійної території³⁹. З початку 90-х років XVIII століття царизм цілеспрямовано використовував Правобережжя як виключно важливий у політичному, економічному, зовнішньополітичному та

.....
геополітичному відношеннях регіон Російської держави, який зумовив новий векторний розвиток Росії і одночасно вагомий засіб формування її нової геополітичної структури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 35-36; 2. Филинук А.Г. Развитие Правобережной Украины в составе Российской империи: региональный аспект (1793-1832 гг.) // Первый Всероссийский съезд историков регионалистов (11-13 сентября 2007 г. Программа. – СПб., 2007. – С. 12; 3. Западные окраины Российской империи. — М., 2006. – С. 4; 4. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XVIII – початок XX ст.): Колективна наукова монографія в трьох частинах / Відп. редактор доктор історичних наук, проф. В.Г.Сарбей. – К., 1999. – С. 32; 5. Россия в пространстве и времени (история будущего) / Кузык Б.Н. (руководитель авт. Коллектива). – М., 2004. – С. 13; 6. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад. – М., 2000. – С. 60, 64; 7. Российское законодательство X – XX в. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. – М., 1988. – С. 9; 8. Виттрио Страда. В свете конца, в преддверии начала // В раздумьях о России (XX век) / Отв. Ред. Е.Л. Рудницкая. – М., 1996. – С. 26; 9. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германо-Романскому. – М., 1991. – С. 25; 10. Пушкирев С.Г. Россия в XIX веке (1801 – 1914). – Нью-Йорк, 1956. – С. 14; 11. Корнилов А.А. Курс истории России XIX / А.А.Корнилов; Вступ. ст. А.А.Левандовского. – М., 2004. – С. 53; 12. Милов Л.В. Природно-климатический фактор и особенности российского исторического процесса // Вопросы истории. – 1992.– № 4-5. – С. 53; 13. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552-1917) / Пер. с англ. С.Н.Самуйлова. – Смоленск, 2001. – С. 175; 14. Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. II. Издание Подольского статистического комитета. – Каменец-Подольский: тип. Под. губ. правл., 1882. – С. 57; 15. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 1. – К., 2006. – С. 313; 16. Милов Л.В. Вказ. праця. – С. 42. 17. Там само. – С. 49; 18. Ковальченко И.Д. Русское крестьянство в первой половине XIX века. – М., 1967. – С. 40; 19. Милов Л.В. Вказ. праця. – С. 47; 20. Сеймур Беккер. Россия и концепт империи // Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей (Библиотека журнала «Ab Imperio») / Под ред. И.В. Герасимова, С.В. Глебова, А.П. Каплуновского, М.Б. Могильнер, А.М. Семёнова. – Казань, 2004. – С. 71; 21. Западные окраины... – С. 53; 22. Там само. – С. 89; 23. В поисках новой имперской истории // Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей... – С. 246, 247; 25. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. XXXVIII: [Воблий Костянтин Григорович]: і інші. Документ № 144. Товарообмін між Царством Польським, Росією і Україною. Вступ і 3 глави (1-2, 3). – С. 12; 26. Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.). – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 55; 27. Западные окраины... – С. 88; 28. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Переклала Зоя Борисюк. – К.: Інтел, 1996. – С.68; 29. Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX ст. – Л., 2000. – С. 38, 127; 30. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор... – С. 69; 31. Гудь Б. Вказ. праця. – С. 38. 32. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793 – 1830 рр./ Переклад Зої Борисюк. – Львів, 2007. – С. 200; 33. Там само; 34. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. – С. 68; 35. Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005. – С. 301; 36. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – С. 27; 37. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 678. – Оп. 1. – Спр. І. – Ч. II. – Арк. 45; 38. Россия и юг: возможности и пределы взаимодействия /Под ред. М. Аваков, С.В. Жуков, Д.Б. Малышева и др.; Под руководством Д.М. Авакова, Н.А. Симония. – М., 1996. – С. 67; 39. В поисках новой имперской истории // Новая имперская история постсоветского пространства... – С. 71.

М.В. Сколуб

БОРОТЬБА ПРОТИ КРІПАЦТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СЕРЕДИНІ XIX СТ.

Політичні вимоги, що висувалися гуртками й товариствами в середині XIX ст., не знаходили відгуку у великому морі селянства, яке долало темну ніч кріпосного права. Без звільнення селян від кріпацтва годі було сподіватися на реалізацію будь-яких домагань української різночинної інтелігенції.

Боротьба селян проти кріпацтва була політичною основою консолідації української етнографічної маси¹.

У першій половині XIX ст. відбулися чисельні антикріпосницькі селянські виступи, які часто переростали в масові рухи. Вони мали місце в 1820-1826, 1830-1831, 1847-1848, 1854-1856, 1859-1861 роках². Найбільше селянських повстань відбувалося на Правобережній Україні. У 40-х роках XIX ст. тут відбулося 78 селянських повстань². Селяни боролися проти збільшення панщини, введення додаткових повинностей, пограбування й обезземелення, насильного переселення, особистих катувань з боку поміщиків тощо.